

OLGA KOLAŘIKOVÁ

PLURALITA METODOLOGICKÝCH PŘÍSTUPŮ K PROBLEMATICE OSOBNOSTI

V roce 1994 uplyne sto let od vyslovení dvou významných klasifikací; jejich význam i dosah byl především metodologický. Autorem jedné z nich byl W. Windelband, který rozčlenil vědní obory na nomotetické čili studující obecné zákonitosti a na idiografické čili popisující události, které se vyskytly jen jednou. Druhá klasifikace pochází od W. Diltheye a týká se přímo psychologie. Jejím jádrem je rozlišení mezi tzv. psychologii vysvětlující, která užívá experimentu a studuje psychické jevy se zřetelem ke kauzalitě, a tzv. psychologii chápající (resp. rozčleňující), která uplatňuje přístupy rázu vcítění, spoluprožívání a intuice, aby popisovala jedinečné psychické skutečnosti se zřetelem k jejich smyslu.

Pro obě tyto klasifikace je příznačné, že i ve značně nové psychologické literatuře jsou stále zmiňovány. Velmi často k tomu dochází v psychologii osobnosti, pro kterou jsou, jak se zdá, mimořádně aktuální. Stalo se jejím údělem, aby je — více než to činí jiné psychologické disciplíny — nejen refleктоvala, ale také se s nimi dlouhodobě vyrovnávala. Přitom v diskusích či přímo kontroverzích obě klasifikace byly někdy nahlíženy tak, jako kdyby šlo o jedinou. Ve známém sporu z 50. let H. J. Eysenck (1954) označil psychologii osobnosti s užitím „windelbandovské“ terminologie za nomotetickou vědu, kdežto A. Wellek (1957) mu oponoval zdůrazněním fenomenologických hledisek a „diltheyovského“ pojmu prožívání jako hlavního zdroje poznatků o osobnosti.

V průběhu uplynulého století docházelo však i k vzájemným průnikům obou metodologií. Uvedu několik příkladů.

Pro behavioristické zkoumání procesů učení a pro tu koncepci osobnosti, která behaviorismu odpovídala, byl nepochybně příznačný zřetel k hledání zákonitostí čili nomotetičnosti. Ale již J. B. Watson (1930) počítal i s „individuálními historiemi podmiňování“ a W. Mischel později (1973) uplatňoval toto hledisko dokonce s použitím výrazu „idiografický“. Novější tzv. sociální behaviorismus vykazuje kromě jiného zájem i o „individuální diference emočně-motivačního systému“ (A. W. Staats 1980) čili vlastně o individualitu osobnosti.

Jako jiné příklady průniků metodologických hledisek obojího druhu

by mohly být uvedeny některé teorie osobnosti, které nemohou být řazeny beze zbytku do psychologie ani vysvětlující, ani chápající, protože jsou vlastně na pomezí obou. Je tomu tak např. s lewinovským modelem osobnosti a také s modelem hlubinným. Je ovšem dost obvyklé řadit hlubinné koncepce osobnosti k psychologii chápající; činil to např. A. Wellek (1969) vzhledem k psychoanalýze. Hlubinné směry nepochybně věnovaly prožitkům, a to i těm, které se realizují na nevědomé úrovni, hodně pozornosti. Současně jim však vždycky šlo o nalezení obecné struktury osobnosti a obecných zákonitostí osobnostní dynamiky, jak o tom pojednává např. W. Harsch (1980) nebo J. Jacobi (1992).

Jiné průniky metodologického rázu jsou příznačné pro výzkumné strategie, symbolizované rovnicí $n = 1$; mnohostranně je sledoval V. Břicháček (1986). Tyto strategie zkoumají jednu osobu, činí to však převážně v kontextu psychologie orientované nomoteticky. Jinak řečeno, hledají se tu zákonitosti, které se uplatňují obecně v mezích jedné osoby.

Některé průniky hledisek psychologie vysvětlující a psychologie chápající jsou spojeny s osobami jednotlivých psychologů, resp. s rozmanitostí jejich díla. A. Wellek (1963, 1969) charakterizoval tzv. chápání druhého člověka jako „vhled do podstaty“ jeho osobnosti, jako vystižení jeho „plnokrevného bytí“ prostřednictvím intuice a vcítujícího se spoluprožívání a také jako bezprostřední porozumění jeho výrazovému chování; relativně nedávno (1989) se k těmto metodologickým hlediskům přihlásil L. A. Radzichovskij. Přitom však Wellek vysvětlující psychologii nijak striktně neodmítá; je naopak zřejmé, že je o ní velmi dobře poučen a že pokládá koexistenci obou metodologií za samozřejmou. Ještě výraznějším příkladem v tomto smyslu může být G. W. Allport (1966, 1971). Najdeme u něho zdůraznění jedinečnosti konkrétní osobnosti a intuice jako metody jejího poznávání. Je tu však paradox, že Allport je také spoluautorem některých experimentálních výzkumů (s B. M. Kramerem 1946, s J. M. Rossem 1967) a že se podílel na konstrukci známého — Sprangerovou typologií inspirovaného — testu hodnotových postojů. Jestliže R. R. Holt (1971) užil pro představitele psychologie vysvětlující a psychologie chápající názvů „statistikové“ a „romantikové“, Allport by mohl být řazen k těm i oněm.

V průběhu 20. století vysvětlující psychologie byla akceptována velkou částí psychologů. Mohlo by to být nahlíženo tak, že nabyla převahy nad chápající psychologií. Ale ukazuje se, že situace v psychologických vědách nemá podobu tak jednoznačnou.

Nomotetická metodologická hlediska nejsou totiž v posledních desetiletích striktně postulována ani přírodními vědami. Známý atomový fyzik J. R. Oppenheimer (1965) vyslovil pochybnost o adekvátnosti krajně deterministického pojetí světa vzhledem k pozorovaným „individuálnostem“ atomových procesů. Pro nás je zajímavé, že v této souvislosti vyzval psychology, aby se nesnažili připodobnit metodologickou stránku své vědy tomu obrazu fyziky, který je již překonaný, a aby vedle metod, jejichž podstatou je měření, užívali také deskriptivních postupů, tak jak to činil J. Piaget. Takový podnět je velmi aktuální pro psychologii osobnosti, protože deficit deskriptivních přístupů je patrný právě v jejím okruhu.

Chápající psychologie může dnes čerpat podporu také ze světové vlny spiritualismu, který, jak se ukazuje, není jen záležitostí filozofie, ale proniká i do přírodních věd. Objevují se úvahy o tzv. interioritě entit a o jejich disponovanosti, včetně těch, které jsou na anorganické úrovni, vytvářet v procesu evoluce psychično (J. Letz 1992). V psychologických vědách je spiritualistický trend reprezentován zejména tzv. transpersonální psychologií, které nedávno věnoval zasvěcenou úvahu M. Nakonečný (1992). Terén osobnosti, pro nás obvyklý, se z jejího aspektu rozšiřuje ve dvou směrech: jednak do toho, co bývá nazýváno vnitřními prostory osobnosti (je to téma i pro klinickou psychologii), jednak do spirituální sféry, nacházející se již mimo empiricky daný subjekt, ale případně do něho přesahující (je to téma také pro psychologii náboženství).

* * *

Je nyní vhodné připomenout si určitý trend, který se v posledních desetiletích ve světové psychologii uplatňuje. Bylo by možné hovořit o něm jako o jejím sebereflektování. Tento vědní obor se totiž začíná — prostřednictvím některých svých představitelů — zamýšlet sám nad sebou, začíná sám sebe nahlížet, analyzovat a hodnotit. Jedním z témat tohoto hodnocení se stává také pluralita jeho teorií a metod.

Před více než dvěma desetiletími K. Holzkamp (1970) vyslovil mínění, že psychologie se stala agregátem velkého množství jednotlivých malých výzkumů; nikdo není s to mít o tomto množství přehled, uspořádat je a najít v něm nějaký jednotný smysl. K. Foppa (1970) soudí, že relativní libovolnost výběru interpretačních rámců, projevující se v rozmanitosti teorií psychologie vytvářených, je dost problematická. Podobný názor zastávají i H. Thomae a H. Feger (1969); podle nich psychologie — jakožto pluralistický systém — přinesla mnoho stejně hodnotných a přitom značně rozdílných pokusů o pojetí lidského chování a prožívání. Nejostřeji se vyjadřuje S. Koch (1973); s netajenou ironií hovoří o „obrazech člověka“, které psychologie přinesla. Jednou je člověk krysa, po druhé pes, po třetí telefonní centrála, dále počítač, síla orientovaná na úspěch, čárka ve vztahu podnět-reakce, herec rolí, prázdný kokon hledající extázi zrušením svých mezí vůči jiným prázdným kokonům, které o extázi rovněž usilují, aj.

V těchto souvislostech se pak nabízejí různé úvahy. Mohli bychom se ptát, zda teoretickometodologický pluralismus psychologie naznačuje, že tato vědní disciplína je — ve smyslu teorie vývoje vědy T. S. Kuhna (1970) — v praeparadigmatickém stadiu. Zdá se ostatně, že K. B. Madsen (1991) se přiklání k tomuto mínění. Také je tu otázka, zda psychologie může být pokládána za vědu kumulativní čili takovou, která se rozvíjí za postupného přibývání poznatků, přičemž starší poznatky bývají v průběhu času novým zkoumáním upřesňovány. Tuto otázku si položili např. C. F. Graumann (1973) a V. S. Černjak (1982); odpověď obou byla záporná. Pozornosti také zasluhuje proces obměny psychologických teorií. K. Holzkamp (1970), S. Koch (1973) a Th. Herrmann (1987) nezávisle na sobě, ale v podstatě shodně konstatovali, že v psychologii ta či ona teorie

je vždy po čase opuštěna a je vystřídána jinou. Bohužel však k tomu nedochází proto, že první teorie byla přesvědčivou argumentací vyvrácena. Spíše je tomu tak, že po čase přestala být zajímavá a musila ustoupit jiné teorii, nové a „neopotřebované“. Opět je zřejmé, že všechny tyto kritické úvahy se hodně týkají psychologie osobnosti.

Vraťme se zase k otázkám metodologické plurality. Promítá se i do běžných metod diagnostiky osobnosti; nejednou bychom mohli být na rozpacích, zda ta či ona má blíže k psychologii vysvětlující či naopak k psychologii chápající. Nepochybně je tomu tak v případě dotazníkových metod, které vlastně implikují obě hlediska. Prostřednictvím dotazníků se získávají data, která se kvantifikují a s nimiž se dále zachází podle „nomotetických“ zřetelů. Přitom však pro mnohé položky z osobnostních dotazníků je příznačné, že apelují u zkoumaného subjektu právě na vcíťující se chápání a prožitky. Zařazení takových položek do dotazníků, jako např. Snadno se rozčilím, Křivdu těžko snáším, Mívám pocit, že se stane něco zlého, aj., se opírá o předpoklad, že vyšetřovaná osoba „chápe“, co je to rozčilení, že již „prožila“ pocity křivdy či úzkosti a že dovede takové stavy u sebe identifikovat. Ale oba metodologické principy se mísí i při užívání projekčních metod. Ty jsou primárně určeny k tomu, aby jimi byla postihována prožitková sféra subjektu; je tomu tak u rorschachovských obrazců, u Warteggových grafických náznaků, u testů rázu nedokončených vět či povídek aj. Ale právě sám H. Rorschach založil vyhodnocování svého testu na pevných kritériích tvaru, barvy, pohybu, obvyklosti či vzácnosti odpovědí aj. Takové a onaké odpovědi zkoumané osoby se sečítají, zjišťují se jejich vzájemné číselné proporce, hledají se vztahy mezi jednotlivými kategoriemi odpovědí a klinickými diagnózami či jinými proměnnými. Podobně je tomu u jiných projekčních metod; sdělované či jinak projevované prožitky zkoumaných osob se stávají zdroji dat, jejichž další zpracování je již operacionistické. Jako třetí příklad uvedu metodu asocičního experimentu, která byla původně inspirována kontextem hlubinné psychologie. Jejím primárním účelem u C. G. Junga bylo odhalování funkce tzv. komplexů v prožitkové sféře; nicméně se přitom užívá něčeho tak měřitelného, jako je doba, která uplynula mezi podnětem a odpovědí.

V souvislosti s užívanou metodou může ovšem docházet k pluralitě také v jiném smyslu. Zmíněné osobnostní dotazníky, ale také inventáře a hodnotící či sebehodnotící stupnice poskytují údaje, které se zpracovávají pro výzkumné účely matematicko-statistickými postupy. Dost často to bývá faktorová analýza, které se užívá s cílem nalézt relevantní osobnostní dimenze. Koncepce osobnosti, která této metodě odpovídá, se nazývá dimenzionální; do jejího rámce spadají modely osobnosti, experimentálně vyvozené R. B. Cattelem, H. J. Eysenckem, J. P. Guilfordem aj. Jsou to ovšem rozdílné modely a nelze se tomu divit. Určité nalezené dimenzi odpovídají vždy určité položky, kterými je nejvíce „sycena“; bývají to položky významově blízké a zobecnitelné nějakým pojmem, kterým se dotyčná dimenze pojmenuje. Tak dochází k tomu, že některá dimenze je pojmenována úzkost, jiná aktivita-pasivita, další třeba agresivita aj. Poněvadž každý badatel získává data jiným, obvykle „svým“ dotazníkem,

vyvodí každý nějaké jiné dimenze; pomyslný prostor, jimi proložený, pak každý z nich interpretuje jako strukturu osobnosti. Pracuje-li takto nezávisle na sobě více badatelů, dochází v okruhu jednoho a téhož teoretickometodologického přístupu k tomu, že jsou experimentálně nalezeny rozmanité podoby struktury osobnosti. Není však žádné kritérium, podle kterého by se dalo určit, že některé z těch schémat vystihuje stavbu osobnosti adekvátněji než jiné, resp. že vůbec některé z nich vystihuje podstatné stránky této stavby.

* * *

Jaké mohou být závěry těchto úvah? Obě sto let staré metodologické koncepce mohou být identifikovány i v dnešní psychologii. Nejde ovšem již o někdejší značně přehlednou dichotomii. V důsledku rozvoje a diferenciace psychologických věd i jiných vědních oborů koexistují nyní obě metodologie v situaci, která je mnohem složitější než před stoletím.

Shora bylo připomenuto, že pro současnou psychologii je příznačná tendence k sebereflektování a sebehodnocení. Dospívá se takto i k některým málo příjemným konstatováním. Nadto takové autoreflexe jsou pro nás prozatím něco trochu nezvyklého. V řadě minulých desetiletí nás společenskopolitická situace méně či více nutila, abychom se poněkud jednostranně orientovali na deklarování rozvoje, úspěchů a využitelnosti psychologie a abychom naopak odvraceli pozornost od jejích problémů. Když tato ideologická bariéra konečně pominula, cítíme, že je nyní velmi zapotřebí jednotlivé problémy formulovat a systematicky se jimi zabývat.

Teoretickometodologická pluralita je zřejmě nespornou skutečností psychologie osobnosti v posledním desetiletí 20. století. Máme ji pokládat za něco jen negativního?

Je to kromě jiného doklad o mnohosti pohledů, uplatňovaných vůči problematice osobnosti. Dotyčná pluralita se takto jeví také jako mnohost podnětů a může tedy být pokládána za něco dost nadějného.

Navodila již identifikaci řady osobnostních kvalit a procesů, o kterých psychologie nejen před sto, ale třeba i před padesáti lety nevěděla nic anebo věděla jen málo. Jinak řečeno, přibýlo a stále přibývá podkladů pro tolik potřebné podrobnější zmapování terénu osobnosti. Při tomto úsilí nám pluralita metod může být dokonce užitečná.

Shora bylo připomenuto, že při výzkumech týkajících se osobnostní problematiky bývají opomíjeny deskriptivní přístupy. Jde o přístupy, které čerpají výzkumná či diagnostická data z takzvaného kontextu reálného života zkoumaného či vyšetřovaného jedince. Zřetel k němu nám může přinést mnoho úplně jiných údajů, než jsou ty, které pocházejí z obvyklých osobnostních testů. Může tedy obrátit naši pozornost k osobnostním skutečnostem jiným než ty, kterými jsme uvykli se zabývat. Jinak řečeno, rýsují se zde metodologické možnosti, které se zdají být relevantní z heuristického hlediska.

Pozornosti zasluhuje např. téma studia životního běhu jedince. Za jeho vytyčení a za návod metodologického přístupu k němu vděčíme Ch. Bühlerové (1933). Můžeme litovat, že tento podnět byl v těch uplynulých šedesáti letech tak málo využíván a rozvíjen.

Reálný životní kontext se stává zdrojem osobnostních dat také v případě použití metody psychologické analýzy osobních dokumentů. Také ta byla navržena před delší dobou; její koncepce je spojena se jmény R. Müllera-Freienfelse (1922) a G. W. Allporta (1942). Má-li však tato metoda sloužit k výzkumným či diagnostickým účelům, je zapotřebí konkretizovat způsoby získávání dat z osobních dokumentů a způsoby zpracování těchto dat; ani v tom se doposud příliš nepokročilo.

Metodologická pluralita současné psychologie osobnosti má důsledky dvojího druhu. Na jedné straně vede k rozmanitým nesnázím a problémům, na druhé straně však navozuje mnohostrannost pohledů na otázky osobnosti, facilituje nacházení rozmanitých podnětů. Měli bychom velmi pozorně reflektovat obojí: s tou problémovostí se postupně vyrovnávat a podnětů co nejlépe využívat.

LITERATURA

- Allport G. W.: The use of personal documents in psychological science, *Social Science Research Council Bulletin*, New York 1942, 49.
- Allport G. W.: Traits revisited, *American Psychologist* 21, 1966, 1—10.
- Allport G. W.: Das Allgemeine und das Individuelle in der Psychologie, in: Sanford F. H., Capaldi E. J.: *Moderne psychologische Forschung*, Bd. 1, Weinheim-Berlin-Basel, J. Beltz 1971, 94—110.
- Allport G. W., Kramer B. M.: Some roots of prejudice, *Journal of Psychology* 22, 1946, 9—39.
- Allport G. W., Ross J. M.: Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 5, 1967, 4, 432—443.
- Břicháček V.: Sledování změn v činnosti jedince, Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy 1986.
- Cernjak V. S.: Osobnosti sovremennych koncepcij razvitija nauki, in: Mikulinskij S. R., Černjak V. S. (red.): *V poiskach teorii razvitija nauki*, Moskva, Nauka 1982.
- Dilthey W.: Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie (1894), in: *Gesammelte Schriften*, Bd. 5, Berlin-Leipzig 1923.
- Eysenck H. J.: The science of personality: Nomothetic!, *Psychological Review* 61, 1954, 339—342.
- Foppa K.: Über die Angemessenheit psychologischer Beobachtungsweisen, *Schweizerische Zeitschrift f. Psychologie* 29, 1970, 34—40.
- Graumann C. F.: Zur Lage der Psychologie, in: Reinert G. (Hrsg.): *Bericht über den 27. Kongress der Deutschen Gesellschaft f. Psychologie*, Göttingen, Verlag f. Psychologie 1970, 19—37.
- Harsch W.: Der Begriff der psychischen Struktur in der Psychoanalyse, *Freie Universität Berlin* 1980.
- Herrmann Th.: Mechanismen, Felder und Systeme, *Psychologische Rundschau* 38, 1987, 181—189.
- Holt R. R.: Individualisierung und Verallgemeinerung in der Persönlichkeitspsychologie, in: Sanford F. H., Capaldi E. J.: *Moderne psychologische Forschung*, Bd. 1, Weinheim-Berlin-Basel, J. Beltz 1971, 111—126.
- Holzcamp H.: Zum Problem der Relevanz psychologischer Forschung für die Praxis, *Psychologische Rundschau* 31, 1970, 1, 1—22.
- Jacobi J.: *Psychologie C. G. Junga* (český překlad), Psychoanalytické nakladatelství (J. Kocourek), Praha 1992.

- Koch S.: *Psychologie und Geisteswissenschaften*, in: Gadamer H. G., Vogler P. (Hrsg.): *Neue Anthropologie*, Bd. 5, Stuttgart, Thieme 1973, 200—236.
- Kuhn T. S.: *The structure of scientific revolutions* (2nd ed.), Chicago, University of Chicago Press, 1970.
- Letz J.: *Niektoré problémy teilhardistického myslenia*, *Filosofia* 47, 1992, 9, 513—520.
- Madsen K. B.: *A History of Psychology in Metascientific Perspective*, Elsevier Science Publishers, Amsterdam 1991.
- Mischel W.: *Toward a cognitive social learning reconceptualisation of personality*, *Psychological Review* 80, 1973, 252—283.
- Müller-Freienfels R.: *Psychologie der Kunst*, Bd. I, Berlin, Teubner 1922.
- Nakonečný M.: *Transpersonální psychologie. Pokus o kritický výklad*, *Československá psychologie* XXXVI, 1992, 1, 10—22.
- Oppenheimer J. R.: *Analogie der Wissenschaften*, *American Psychologist* 11, 1965, No 3, 127—135.
- Radzichovskij L. A.: *Logičeskij analiz i problema ponimanija v psihologii*, *Voprosy psihologii* 1989, 5, 99—106.
- Staats A. W.: „Behavioural interaction“ and „interactional psychology“ theories of personality: Similarities, differences and the need for unification, *British Journal of Psychology* 71, 1980, 205—220.
- Thomae H., Feger H.: *Einführung in die Psychologie*, Bern und Stuttgart, Huber 1969.
- Watson J. B.: *Behaviorism*, London, Kegan 1930.
- Wellek A.: *Der Rückfall in die Methodenkrise der Psychologie als Ausdruck der Divergenz der Menschenbilder*, in: *Bericht über den 21. Kongress der Deutschen Gesellschaft f. Psychologie* 1957, Göttingen 1958.
- Wellek A.: *Die Wissenschaftsproblematik der Psychologie als einer anthropologischen Disziplin*, *Psychologische Rundschau* 14, 1963, 2, 75—92.
- Wellek A.: *Ganzheitspsychologie und Strukturtheorie*, Bern, Francke 1969. (2. Aufl.).
- Windelband W.: *Geschichte und Naturwissenschaft*, Strassburg, Heitz u. Mündel 1894.

THE PLURALITY OF METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE PROBLEMS OF PERSONALITY

In 1994, the 100th anniversary of the Windelband's distinguishing the nomothetic sciences from the idiographic ones, and of the Dilthey's differentiation of the explaining psychology and the understanding one will have passed. Both classifications, till this time, are, in relation to the psychology of personality, of extraordinary topical significance. Within the frames of various theories of personality, the Dilthey's „two psychologies“ occur together in different proportions. At the same time, the common methods of the diagnostic of personality implicate the points of view of the understanding psychology, although the data found are dealt within an operationistic way. In the last decades the natural sciences have pronounced reservation in relation to the extremely deterministic conception of the world. The influence of the worldwide tendency to spiritualism manifests itself expressively; in the sphere of psychological sciences, it is presented as the transpersonal psychology. Nearly from the seventies, psychology starts showing interest in evaluating itself. The plurality of psychological theories and methods, bringing many problems, represents there an important topic. This plurality has, however, also positive consequences, namely, numerous identifications of various personality qualities and processes. Further and different stimulations would be acquired by the until now little applied methods of the analysis of the curriculum vitae according to Ch. Bühler, or of the analysis of personal documents.

